

FRANTIŠEK KOUKOLÍK

LIDSTVÍ

Neuronální koreláty

FRANTIŠEK KOUKOLÍK

LIDSTVÍ / neuronální koreláty

EDICE MAKROPULOS

FRANTIŠEK KOUKOLÍK

LIDSTVÍ

Neuronální koreláty

Galén

© Galén, 2010

ISBN 978-80-7262-654-0

Předmluva

O pochopení a popis lidství neboli náтуры, lidské přirozenosti, se celé psané dějiny pokoušejí filosofové většiny škol, teologové snad všech náboženství a s nimi řada umělců. Teprve později se s ním začali trápit historici i lékaři a spolu s evolucionisty i sociologové a psychologové. Kognitivní, afektivní a sociální neurověda jsou na této cestě nejmladší.

Knížka, kterou otevíráte, navazuje na autorův *Sociální mozek* (2006). Ve třinácti kapitolách popisuje, co dělá člověka člověkem na úrovni funkčních systémů lidského mozku a jejich vztahů jak k zevnímu světu, tak k sobě vzájemně. Genové a buněčné roviny stavby a činnosti mozku se nedotýká, zato přesahuje do psychologické a sociální roviny.

Mentalizace vypráví o tom, jak malé děti začínají poznávat, že druzí lidé nejsou věci a mají vlastní, přímo nerozlišitelné niterné stavy.

Kapitola o sebeuvědomování popisuje velký objev intrinsického neboli default systému lidského mozku, sítě, jejíž část propůjčuje lidem vědomí sebe sama.

Empatie nebo vcífování je další základní znak lidství. Kde v mozku je? A jak funguje?

Možná, že čtenáře překvapí, jak blízko k sobě mají praxie a jazyk a jak se vyvíjely ruku v ruce.

Kapitola o osobnosti říká, že přinejmenším dva základní rozměry pětirozměrového modelu mají neuronální korelát, což platí i pro model sedmirozměrový.

O hudbě se říká, že je jazykem andělů. Je hudba vedlejší výtvar evoluce, nebo je adaptací? Kde v mozku »sídlí« hudba?

Neuronální koreláty má humor, mají je i rozdíly mezi ženským a mužským mozkem.

A co je lidštějšího než morální, právní a ekonomické rozhodování? Co se nám děje v hlavě, když si o nějakém chování myslíme, že je dobré nebo špat-

né, spravedlivé nebo nespravedlivé? A které části mozku mění činnost, chováme-li se ekonomicky racionálně, nebo naopak?

Někteří náboženští představitelé říkají, že jádrem jejich poznání je něco, čemu říkají tajemství. Zajímá vás, co se lidem v hlavě děje v průběhu náboženské a spirituální zkušenosti? Je náboženství, stejně jako hudba a možná i jazyk, vedlejší výtvar evoluce, nebo má nějaký základní adaptivní význam?

Kniha je určena především lékařům a studentům medicíny, dále psychologům, sociologům, právníkům a ekonomům, a snad i teologům, kteří se nebojí jazyka neurovědy, byť budou z knížky pravděpodobně číst jen tu kapitolu, která je předmětem jejich každodennosti.

Knížka je stručná, hutná a náročná. Není nutné číst hned a vše. Je možné vracet se k jednotlivým experimentům a uvažovat o nich. Je dobré mít na mysli, že během několika let bude výklad mnoha skutečností odlišný. Vývoj kognitivní, afektivní a sociální neurovědy je mimořádně rychlý – se všemi riziky, které takovou rychlost doprovázejí.

Rád bych předešel možnému nedorozumění.

Jestliže bude mít filosoficky laděný čtenář dojem, že knížka je redukcionistická, bude mít pravdu, stejně jako ji mít nebude.

Knížka popisuje experimenty. To jsou modely chování složitých systémů ve zjednodušených laboratorních podmínkách. Takže redukovat musí. Na druhé straně si nemyslím, že mentalizace, empatie, sebeuvědomování a všechny další základní pojmy popisující lidství lze redukovat na činnost synapsí, resp. činnost funkčních neuronálních sítí velkého rozsahu. Pominul bych tím těžko zbadatelnou hloubku a složitost směřující jak do světa kvantových událostí, tak do světa psychologického, sociálního a historického. Jsem si vědom nepředpověditelných jevů, které nastávají v jakémkoli složitě vyvíjejícím se systému. Na druhé straně mám za to, že se je dřív nebo později podaří uchopit vědeckými prostředky.

Obrázky jsou pro celou knížku společné, protože všechny kapitoly, byť v různém rozsahu, užívají Brodmannovu mapu i názvy závitů a rýh mozkové kůry.

František Koukolík

Přehled

Mentalizace (theory of mind) je projev činnosti oboustranné neuronální sítě velkého rozsahu v čelních, spánkových a temenních lalocích. Úlohy zatěžující mentalizaci aktivují zejména mediální prefrontální kůru, přední cingulární kůru, precuneus, zevní oblasti středu spánkových laloků, kůru na hranici spánkového a temenního laloku, kůru sulcus temporalis superior a kůru pólů spánkových laloků.

Předpokládá se, že korové oblasti rozkládající se od předních částí cingulárního závitu až k frontálnímu pólu, zejména paracingulární kůra, zpracovávají sebe-reflexi, vnímání osob a tvorbu úsudků o myšlenkách druhých osob. Korové oblasti v okolí spojení spánkového a temenního laloku, neboli temporoparietální jункce (TPJ), aktivují uvažování o tom, co se děje v mysli druhých osob, odhadu toho, co si pozorovaná osoba právě myslí, co ví nebo neví, kromě toho rozlišování sebe od druhých lidí.

Mentalizace je do jisté míry lateralizována, nicméně některé práce soudí, že pro reprezentaci obsahu vědomí druhého člověka je nutná činnost pravé TPJ, jiná studie došla k závěru, že je reprezentuje levá TPJ.

Mediální prefrontální kůra a přední část cingulární kůry odlišují já od druhých lidí, monitorují omyly a odlišují významné podněty od podnětů nevýznamných. Předpokládá se, že precuneus se podílí na zkušenosti »jsem to já, kdo něco dělá, je to někdo jiný nebo něco jiného, kdo něco dělá«, neboli agency, kromě toho je součástí sítě sebe-uvědomování neboli jáství.

Spánková kůra sulcus temporalis superior obsahuje zrcadlové neurony, jejichž činnost je klíčově významná pro imitaci a poznávání záměrných pohybů.

Činnost amygdal, insulární a orbitofrontální kůry patrně přispívají k afektivnímu »zabarvení« myšlenek a záměrů. Insulární kůra se aktivuje při rozlišování nečestného jednání.

Mentalizace (orig. theory of mind, zkratka ToM, doslovně »teorie duševních stavů«, také »folková, naivní, lidová psychologie«) je:

- schopnost chápat, že pozorované osoby nebo věci, které nějakým způsobem jednají, nebo mají tuto schopnost (orig. »agents«), jsou nositelé duševních stavů, které nelze pozorovat přímo, například přesvědčení, víry, touhy po něčem;
- zároveň schopnost vysvětlit a správně nebo mylně předpovídat chování »agentů«^[P1] v pojmech těchto duševních stavů.

Mentalizace u zvířat

Otázka, zda mentalizují i šimpanzi, se zkoumá třicet let. Studie shrnující výsledky tohoto výzkumu (Calland a Tomasello, 2008) uvádí, že šimpanzi v porovnání s lidmi mentalizují jen částečně. Několik vzájemně odlišných experimentálních modelů dokládá, že šimpanzi vnímají a znají příslušníky vlastního druhu, chápou jejich záměry a cíle.

Důkaz, že by šimpanzi chápali mylné přesvědčení, považované za test lidské mentalizace, však podán nebyl.

Šimpanzi tedy vnímají a chápou cíle druhých šimpanzů i lidí, pokud s nimi žijí, plně vyvinutou lidskou mentalizaci, která poznává přesvědčení a touhy druhých lidí, však nemají.

Zcela skepticky vyznívá studie Penna a Povinelliho (2007), která analyzuje výsledky experimentů se šimpanzi a havranovitými ptáky. Autoři si v ní kládou čtyři otázky:

1. Co přesně pro neverbálního živočicha znamená pochopení, resp. reprezentace mentálního stavu druhého živočicha?
2. Co by mělo a nemělo být přesvědčivým empirickým důkazem, že neverbální kognitivní agent má systém chápající a tvořící reprezentace mentálních stavů adaptivním způsobem?
3. Proč všechny současné experimentální modely nepodaly přesvědčivý důkaz, že by živočichové, kteří nejsou lidmi, měli cokoli, co by se jen vzdáleně podobalo mentalizaci?
4. Jaký typ experimentů by mohl přesvědčivý důkaz podat?

Autoři mají za to, že zkoumaní živočichové nemají nic, co by se byť vzdáleně podobalo mentalizaci.

K opačnému závěru dospěl nový experiment s označovanými strakami postavenými před zrcadlo (Prior et al., 2008). Straky se chovaly podobně jako šimpanzi – jejich chování, jak plyne přesvědčivě z videozáznamů, které jsou součástí publikované práce, bylo cíleno na značku, kterou nemohly spatřit na svém těle, ale viděly ji v zrcadle.

Mentalizace, přisuzování myšlenek a cílů druhým lidem, případně objektům, je jedno z těžišť lidského sociálního života. Využívá se v raném dětství a předškolním věku. Duševní neboli mentální stavy však patří mezi nejabstraktnější pojmy. Jak je možné, že tak abstraktní pojmy zvládají tak malé děti, které nezvládají jiné abstraktní pojmy?

Jedna z odpovědí říká, že lidé přicházejí na svět coby malí vědci, kteří objeví touhy, přesvědčení a záměry druhých lidí pozorováním, experimentováním a stavbou teorie. To je problematická odpověď. Například chování přírody popsané Newtonovými zákony je viditelné denně. Tyto zákony byly objeveny geniálním jedincem až v 17. století n.l., předškoláci je sami neobjeví.

Pravděpodobnější je analogie s barevným viděním. Děti netvoří teorie o tom, co je barva. Vrozený neuronální mechanismus začne reprezentovat barvy, reprezentace barev uvede do vztahu s příslušnými podněty ze zevního světa. Lidská schopnost porozumět myšlenkám a pocitům jiných lidí, mentalizace, se nezačíná vyvíjet jako teorie, ale jako mechanismus označovaný zkratkou ToMM (theory of mind mechanism, mechanismus mentalizace). Lze ji považovat za součást základní funkční architektury lidského mozku, modul specializovaný na rozlišování duševních stavů. Poškození mechanismu mentalizace poškozuje sociální učení, což je nejvíc patrné u dětí postižených onemocněním ze spektra autismu (Leslie et al., 2004).

Anekdotická pozorování dokládají mentalizaci u delfínů a slonů.

Dvě teorie vysvětlující mentalizaci

V současnosti vysvětlují mentalizaci dvě teorie:

teorie-teorie (TT), *simulační teorie* (ST, přehled Apperly, 2008) a jejich integrace (Keyers a Gazzola, 2007). TT předpokládá, že mentalizace je množina pojmů, tužeb, přesvědčení a pravidel, na jejichž základě jsou tyto pojmy v interakci. Příklad: lidé jednají tak, aby nasýtili své potřeby vznikající na základě jejich představ. Různí autoři vysvětlují tyto pojmy a pravidla velmi různě, od symbolů a pravidel operací se symboly až k domněnkám, k nimž máme vědomý přístup. Všechna vysvětlení však sdílejí předpoklad, že uvedené pojmy a pravidla tvoří kauzální teorii, na jejímž základě vzniká chování, a že tato teorie je nástroj vysvětlující a předpovídající duševní stavy a chování »agentů«.

ST má za to, že TT dobře mentalizaci nevysvětluje. ST má za to, že jsme nositelé duševních stavů, které se podobají duševním stavům druhých lidí. Jestliže tedy uvažujeme o duševních stavech druhých lidí, pak v sobě jejich duševní stavy modelujeme, což je možné »off-line«. K vysvětlení a předpovědi chování druhých jedinců, obecně »agentů«, tedy není teorie nutná. Podobně jako v případě TT i teoretici ST se v popisu toho, co se vlastně simuluje, odlišují.

Jak TT, tak ST vyžadují, aby »agent« měl nějaké počáteční informace o »cíli«.
Schematický přehled TT:

Obecné principy mentalizace:

- lidé vyhledávají věci, po kterých touží;
- lidé se chovají podle svých přesvědčení, nikoli podle objektivní reality;
- lidé jsou nešťastní, jestliže své potřeby nenasytí.

Počáteční informace o »cíli«:

- pivo je ve studeném pultu;
- cíl je přesvědčen, že pivo je v lednici;
- cíl chce pivo.

Předpověď:

- cíl půjde k lednici;
- cíl bude zklamán.

Podle ST subjekt nejprve svůj systém rozhodování, který ho ve stavu on-line vede do akcí, uvede do stavu off-line. Rozhodovací systém subjektu ve stavu off-line zná počáteční informace o potřebách, touze a přesvědčení cíle.

Rozhodovací systém subjektu pak vytvoří předpověď rozhodování a chování cíle.

Platnost obou teorií ani modelu, jenž vznikl jejich sloučením, nebyla doložena (Apperly, 2008).

Funkční neuroanatomie mentalizace

Mentalizace aktivuje neuronální síť velkého rozsahu (Abu-Akel, 2003; Saxe et al., 2004; Gallese, 2006; Lissek, 2008) tvořenou:

- mediální prefrontální kůrou;
- kůrou přední části gyrus cinguli;
- kůrou precuneu;
- kůrou na hranicích temenního a spánkového laloku, některé studie chápou kůru zadní části sulcus temporalis superior a zevní části středního spánkového závitu jako její součást;
- póly spánkových laloků.

Korová oblast rozkládající se od přední cingulární kůry a pólu čelního laloku, zvláště pak paracingulární kůra, zpracovává informace při sebe-reflexi, Jáství, vnímání druhých osob a úsudků týkajících se myšlení druhých lidí. Uvažování o obsahu vědomí druhých lidí, odlišování sebe od druhých lidí a odhad toho, co si právě druhý člověk myslí a co ví, namáhá kůru na hranicích spojení spánkových a temenních laloků.

Mediální prefrontální kůra a přední cingulární kůra se rovněž podílejí na odlišování sebe od druhých lidí, monitorují chyby a odlišují významné podněty od podnětů nevýznamných.

Do jaké míry jsou tyto funkce lateralizované, není zcela jasné. Výsledky studií jsou rozporné. V průběhu této zátěže byla zjištěna levostranná i pravostranná aktivace kůry spojení na hranicích spánkového a temenního laloku.

Předpokládá se, že činnost kůry precuneu se podílí na sebe-uvědomování a poznávání aktivně jednajících činitelů («agency», viz^[P1]).

Korové oblasti kolem sulcus temporalis superior obsahují zrcadlové neurony, o nichž je víc v kapitole Jazyk a praxe. Jejich funkce je klíčová pro imitaci a poznávání záměrných pohybů.

Jakmile dítě sahá pro sušenku, přihlížející rodič ví okamžitě, co dítě chce. A naopak: šestiměsíční děti odpovídají, jakmile vidí dospělého člověka sahat po něčem novém. (Koukolík, 2008) Jakmile však akce proběhne opakovaně, dojde u dětí k habituaci. Tyto zkušenosti byly užity v experimentu s dospělými lidmi. Pokus si kladl otázku, které mozkové oblasti jsou činné při odhadování cíle pohybu druhé osoby. Dospělým lidem byla proto předváděna série filmových záběrů ukazujících cílené pohybové akce. Sekvence byly kontrolovány tak, že některé cíle byly nové, jiné byly vzhledem k předchozím filmovým záběrům opakované. Opakovaná prezentace přitlumila aktivitu dvou korových oblastí levého sulcus intraparietalis. Aktivita obou oblastí přitom nebyla citlivá na trajektorii pohybu. Cíl pozorované akce zpracovává kůra přední části levého sulcus intraparietalis. V této oblasti jsou zrcadlové neurony (Hamilton a Grafton, 2006).

Předpokládá se, že aktivita amygdal, orbitofrontální a insulární kůry přispívají k afektivnímu zabarvení doprovázejícímu vyhodnocování myšlenek a záměrů. Insulární kůru vysoce aktivuje poznání, že se druhá strana dopustila vůči nám podrazu.

Některé přehledy funkčních neuroanatomických prací zkoumajících mentalizaci vycházejí z jejich vývojových stupňů počínaje batolecím věkem.

Poznávací rejstřík batolat týkající se duševních stavů druhých lidí je omezený. Je nutné odlišovat pouhou citlivost na podněty, jejichž zdrojem může být druhý člověk, která se může týkat i pohybů lidského těla, směru pohledu a emočních projevů, od složitějšího, mentalistického přisuzování vjemů, emocí, niterných prožitků druhé osobě. Za klíčové znaky schopnosti mentalizovat se považují *reference*, přisuzované duševní stavy se týkají předmětů a situací, a *koherence*, výsledky přisuzování mentálních stavů jsou v systematických a kauzálních interakcích.

Klíčovými testem dosažené mentalizace je test mylného přesvědčení (*false belief*). Úspěch při řešení testu se vykládá dvěma způsoby: jednou možností je, že děti ve věku 3–4 let »vyzrají«, takže jsou schopny reprezentace pojmu »přesvědčení« druhé osoby; jde tedy o nově získanou schopnost. Druhou možností je, že malé děti nositeli tohoto pojmu již jsou, test však nezvládají proto, že jsou »nezralé« další nutné funkce.

Ve stejné době, kdy děti zvládnou test mylného přesvědčení, zvládají i kontrolu inhibice a některé aspekty syntaxe.

U dospělých lidí je tato problematika řešena funkčními zobrazovacími metodami. Úkolem vyšetřovaných zdravých lidí je pochopit motivaci, pocity a činy postav z příběhů, které vyslechli; nebo se lidé dívali na obrázky rozmanitých předmětů a otázka zněla, zda by jejich funkci rozuměl Kryštof Kolumbus.

Úvaha říká, že oblast, které by se dala přičítat mentalizace:

- by měla zvyšovat aktivitu při všech podnětech, které znamenají přisuzování přesvědčení druhé osobě, bez ohledu na to, zda je pravdivé, nebo mylné;
- odpověď oblasti by měla být specifická;
- další otázka zní, zda se uvažovaná oblast odlišuje od oblastí, které reprezentují jiné duševní procesy, například emoce.

Behaviorální experimenty s kojenci a batolaty dokazují, že se v prvních dvou letech života začne projevovat činnost systému, který je schopen uvažovat o vnímání, emocích a cílech druhých lidí. Kolem čtvrtého roku věku se objevuje systém reprezentující přesvědčení druhých lidí (Koukolík, 2008).

Při výkladu experimentů s dospělými lidmi, které užívají funkční zobrazovací metody a jsou cílené na pochopení mentalizace, jinak řečeno při studiu funkční anatomie mentalizace, je nutné odlišit systémy, které reprezentují vlastní duševní stavy, od systémů, které reprezentují duševní stavy druhých osob.

Reprezentace vlastních duševních stavů je podrobně popsána v části nazvané Sebeuvědomování.

Zde stručně připomenou, že se na reprezentaci vlastních duševních stavů podílejí zejména pravostranná zadní temenní oblast, zejména lobulus parietalis inferior (některé práce užívají pro označení této oblasti pojmy parietální operculum a temporo-parietální junkce).

Reprezentace mentálních stavů druhých jedinců aktivuje kůru sulcus temporalis superior, a to jak u non-humánních primátů, tak u lidí. U non-humánních primátů tato korová oblast výběrově odpovídá na zvuky druhých jedinců, dále na pohyby jejich rukou a tváří. Na pohyby neživých předmětů neodpovídá, rovněž neodpovídá na vlastní zvuky a pohyby.

Zadní část kůry sulcus temporalis superior, podobně jako přilehlou kůru horního spánkového závitů, aktivuje vnímání směru pohledu očí a pohyby úst druhého jedince u non-humánních primátů stejně jako u lidí. Kůru sulcus

temporalis superior výběrově aktivuje pozorování cílených akcí, například sledování záměrných pohybů, jakými jsou sahání po nějakém předmětu, uchopení předmětu, jeho držení nebo trhání. Na pohyby, z nichž záměr neplyne, zmíněná korová oblast neodpovídá.

Vyšetření 12 pacientů s ložiskovým poškozením mozku testováním cíleným na mylné přesvědčení prokázalo, že se dopouštějí chyb. U čtyř pacientů byly chyby vyloženy poškozením řídicích funkcí v důsledku poškození prefrontálních systémů. U tří nemocných byly chyby vyloženy poškozením levostranné kůry lobulus parietalis inferior (hranic spánkové a temenní kůry, Apperly et al., 2008.)

Některé oblasti mozku reprezentují jak vlastní duševní stavy, tak duševní stavy druhých jedinců

Patří mezi ně inferolaterální čelní kůra, ventrální a dorzální mediální prefrontální kůra, kůry přední části gyrus cinguli, orbitofrontální kůra a amygdala.

Tyto systémy tvoří dvě skupiny, přičemž oblasti za sulcus centralis Rolandi jsou obousměrně propojeny s oblastmi, které jsou před ním.

1. skupina: limbický a paralimbický systém odpovídá obvodu amygdala–orbitofrontální kůra–ventrální mediální prefrontální kůra a kůra přední části gyrus cinguli. Poškození amygdaly funkci systému poškodí. Oboustranné odstranění amygdaly vede u opic k těžkému poškození sociálního chování a efektivitě. U lidí odpovídá amygdala na směr pohledu a emoční expresi. Lidé s oboustranně poškozenou amygdalou nerozlišují důvěryhodné a nedůvěryhodné tváře. Pacienti s Aspergerovým syndromem neaktivují amygdalu, jestliže mají soudit z výrazu očí druhé osoby. Rané poškození levé amygdaly, zvláště bazálních jader, poškozuje reprezentaci mentálních stavů.

Přední části cingulární kůry se podílejí na mechanismu orientované pozornosti, na zpracovávání emocí, aktivují je úkoly týkající se jáství – sebeprožívání. Mentalizace tyto korové oblasti aktivuje, a naopak pacienti s onemocněním z okruhu autismu mají v této korové oblasti poškozený metabolický obrat.

2. skupina: dorzální mediální prefrontální kůra a inferolaterální prefrontální kůra. Pravostranná orbitofrontální kůra se aktivuje při poznávání men-

tálních stavů druhých lidí. Pacienti s oboustranně poškozenou orbitofrontální kůrou nechápou prohrěšky proti společenskému chování. Poškození ventromediální prefrontální kůry oboustranně poškozuje schopnost zjistit, že jsme podváděni, poškození pravé strany je významnější než poškození levostranné. Rozsáhlejší poškození ventromediální prefrontální kůry je příčinou pseudopsychopatického chování. Tito pacienti mají narušené rozhodování týkající se sociálních vztahů a zvyklostí, chovají se asociálně bez ohledu na nepříznivé důsledky pro svou osobu, neodpovídají na trest ani na odměnu, ztrácejí pocit úzkosti.

Experimenty testující mentalizaci v průběhu interakce s roboty

Mladí muži a ženy hráli ekonomické hry Konec smlouvání (Ultimatum game) a Vězňovo dilema (Prisoner's dilemma), a to jak s lidmi, tak s počítačem (Rilling et al., 2004).

V průběhu jednokolové hry Konec smlouvání jsou dva hráči požádáni, aby si rozdělili finanční částku. Jeden hráč navrhne vyšší podíl, která připadne každému z nich, druhý hráč nabídku přijme, nebo odmítne. Jestliže druhý hráč nabídku přijme, dostane každý hráč navržený podíl. Jestliže odmítne, nedostane nikdo nic. Předpověď říká, že by racionální hráč měl přijmout jakkoli nízkou nabídku. Testování předpovědi ve velkém počtu různých kulturních okruhů ukázalo: jakmile se nabídka začne blížit k 25 % celkové částky, roste pravděpodobnost odmítnutí.

Vícekolové Vězňovo dilema je ekonomická hra pro dva hráče. Oba mají dvě možnosti, a to s protihráčem spolupracovat, nebo ho podrazit. Individuální zisk je podmíněn podrazem, při spolupráci získávají oba hráči.

Experimentu, který užil obě hry, se účastnilo 11 žen a 8 mužů, kteří byli nejprve seznámeni s pravidly hry. Při hře Vězňovo dilema vznikají čtyři možnosti: oba hráči, A i B, spolupracují (CC), A spolupracuje, B podrazí (CD), A podrazí, B spolupracuje (DC), oba hráči podrazí (DD). Výplata byla uspořádána tak, aby DC byla větší než CC, ta byla větší než DD a ta byla větší než CD. Kromě toho byla výplata při $CC > (CD + DC)/2$.

Protihráčem byl jednak člověk, jednak počítačový program.

Lidští partneři u hráčů aktivovali v průběhu obou her oblasti, které aktivuje mentalizace a sebeuvědomování, a to: pravostrannou střední a zadní část sulcus temporalis superior s přilehlými korovými oblastmi (BA 21, BA 39), pravostranný gyrus frontalis superior (BA 8), dorzomediální prefrontální kůru a přední část kůry g. cinguli (BA 9, BA 32), precuneus a okolní kůru (BA 7, 31), kromě toho hypothalamus, thalamus, střední mozek, levý hipokampus a levé putamen. V případě Vězňova dilematu nezáleželo na tom, zda partner spolupracuje nebo poddává. Míra aktivace jednotlivých oblastí byla v průběhu obou her odlišná.

Jestliže byl partnerem počítačový program, aktivovaly se v mozcích lidských hráčů na pravé straně lobulus parietalis inferior (BA 40), střední čelní závit (BA 10, BA 8), precentrální závit (BA 4), postcentrální závit (BA 2), kromě toho levý lobulus parietalis inferior (BA 40).

Odpověď na lidského partnera byla v oblastech, které rovněž odpovídaly na počítačový program, vydatnější.

V dalším experimentu (Krach et al., 2008) hrálo 20 lidí Vězňovo dilema s počítačem, funkčním robotem, s antropomorfním robotem a s člověkem. Počítač byl notebook bez lidské podoby, jeho klávesnice byla v průběhu hry němá. Funkční robot také neměl lidský tvar, ale bylo vidět klávesnici, na které pracovaly mechanické ruce. Antropomorfní robot měl lidský tvar, klávesnici mačkaly ruce podobné rukám lidským. Lidský partner byl člověk. Míra antropomorfní podoby tedy rostla. Hra lidi těšila tím více a lidé byli tím více soutěživí, čím víc se jejich protihráč měnil od notebooku k člověku. Úměrně tomu se lidem zvyšovala činnost těch oblastí mozkové kůry, které se namáhají v průběhu mentalizace: kůra vnitřní plochy čelních laloků a kůra na hranici spánkové a temenního laloku vpravo. Míra jejich aktivace rostla rovněž úměrně míře antropomorfizace, od pouhého počítače k člověku.

Spolupráce a podraz aktivují odlišné části mentalizační sítě

Specializaci jednotlivých částí mentalizační sítě zkoumal experiment, jenž řešil otázku, zda pochopení duševních stavů druhého člověka, týkající se spolupráce nebo podrazu zamýšlených třetí stranou, aktivuje vymezené oblasti mentalizační neuronální sítě.

Zdraví lidé se proto dívali na obrázky znázorňující scénáře spolupráce, podrazu nebo obojího. Úkolem pozorovatelů bylo určit záměry a přesvědčení protagonistů příběhu na obrázcích, jinak řečeno mentalizovat. Příběhy ukazovaly:

- situaci, v níž jeden člověk na druhém požadoval spolupráci, která vyústila do oboustranné výhody, příběh zdůrazňoval reciprocitu a poctivost;
- situaci, v níž jeden člověk druhého podvedl, příběh zvýrazňoval podraz.

Pozorovatelé tedy vyústění příběhu znali, jejich úkolem bylo určit správné nebo mylné přesvědčení postav příběhu. V průběhu rozhodování byla činnost jejich mozku snímána funkční magnetickou rezonancí (fMR).

Jak podraz, tak spolupráce aktivovaly kůru na hranicích spánkových a temenních laloků oboustranně, dále byla zřejmá aktivace cingulární a parietální kůry. Podraz nadto aktivoval mediální prefrontální a orbitofrontální korové oblasti. Z toho plyne, že prefrontální kůra zpracovává rozdíl mezi záměrem pozorované postavy a očekáváním, které ve vztahu k tomuto záměru má další jedinec, což je pro složité sociální situace klíčové.

Děti a dospělí, verbální a neverbální mentalizace

Existuje zřejmá »obecná síť« mentalizace tvořená mediální prefrontální kůrou, kůrou přední části gyrus cinguli, kůrou precuneu, kůrou na hranicích temenního a spánkového laloku a póly spánkových laloků. Jednotlivé části této sítě se aktivují úměrně druhu mentalizační zátěže. Kromě toho v její funkci existují rozdíly mezi dětmi a dospělými lidmi, což prokázal experiment s 16 dospělými ve věku 18–40 let a 12 dětmi ve věku 8–12 let. Obě skupiny byly zatíženy slovními a neslovními mentalizačními úlohami. Neslovní úlohy byly kreslené příběhy. Rozdíl mezi zátěží slovní a neslovní mentalizací se projevovaly rozdílem v činnosti kůry na hranicích spánkového a temenního laloku oboustranně a kůry lobulus parietalis inferior vpravo jak u dětí, tak u dospělých lidí. Rozdíl mezi dětmi a dospělými v obou typech úloh byl zřejmý v aktivitě levého dolního čelního závitů a levostranné kůry na hranicích spánkového a temenního laloku (Kobayashi et. al., 2007A)

Kulturní rozdíly

Významný experiment porovnával vliv kultury a jazyka na mentalizaci u monolingválních amerických dětí a bilingválních dětí japonských. V průběhu mentalizace odlišovala skupiny aktivita dolního čelního závitu a kůry na hranicích spánkového a temenního laloku. Jinak řečeno: kulturní a jazykové rozdíly ovlivňují zpracovávání informací v průběhu mentalizace (Kobayashi et al., 2007B).

POZNÁMKY

Poznámka 1

Agent je anglický termín vyjadřující české pojmy agent, činitel, jednatel, hybná síla, agens (živý původce nemoci ve smyslu infekční agens, jímž může být chřipkový virus nebo tyfová bakterie, ale také »činidlo« užívané při chemických reakcích).

Agent je:

1. někdo, kdo vykonává moc, činitel, působil;
2. agent může zastupovat nebo jednat místo někoho: vládní agent, obchodní agent;
3. aktivní příčina nebo síla, jejíž působení má důsledky, fyzikální, chemické nebo biologické činidlo, v tomto případě jde tedy o agens;
4. v informatice jde o část systému připravujícího informaci a směnu ve prospěch klienta nebo serveru. »Inteligentní agent« je druh automatického procesu, jenž může komunikovat s jinými »agenty« za účelem výkonu nějakého kolektivního úkolu ve prospěch člověka nebo lidí.

Pro malé děti je »agent« (neboli činitel) cokoli aktivního, budícího dojem, že se nějakým způsobem chová na základě niterných, nikoli zevních příčin.

Příkladem »agenta« je pro kojence poletující moucha. Ze stejného důvodu může malé dítě (a nejen malé dítě) mylně považovat za »agenta« i pohyb záclon v nečekaném závanu větru, zejména při horším osvětlení.

»Agentem« je pro děti vše, co se pohybuje samo o sobě, k nějakému cíli, případně od nějakého zdroje ohrožení, cokoli, co dělá dojem, že má vlastní vůli, rozhoduje se samo.

LITERATURA

1. Abu-Akel A. A neurobiological mapping of the theory of mind. *Brain Research Reviews* 2003; 43: 29–40.
2. Apperly IA. Beyond Simulation-Theory and Theory-Theory: Why social cognitive neuroscience should use its own concepts to study »Theory of Mind«. *Cognition* 2008; 107: 266–283.
3. Calland J, Tomasello M. Does the chimpanzee have the theory of mind? 30 years later. *Trends in Cognitive Sciences* 2008;12: 187–192.
4. Gallese V. Intentional attunement: a neurophysiological perspective on social cognition and its disruption in autism. *Brain Res* 2006; 1079: 15–24.
5. Hamilton AF, Grafton ST. Goal representation in human anterior intraparietal sulcus. *The Journal of Neuroscience* 2006; 26: 1133–1137.
6. Keyzers Ch, Gazzola V. Integrating simulation theory and theory of mind. From self to social cognition. *Trends in Cognitive Sciences* 2007; 11: 194–196.
7. Kobayashi C, Glover GH, Temple E. Children’s and adult’s neural bases of verbal and nonverbal »theory of mind«. *Neuropsychologia* 2007A; 45: 1522–1532.
8. Kobayashi C, Glover GH, Temple E. Cultural and linguistic effects on neural bases of »theory of mind« in American and Japanese Children. *Brain Res* 2007B; 1164: 95–107. E pub 2007.
9. Koukolík F. Před úsvitem, po ránu. Eseje o dětech a rodičích. Praha: Karolinum 2008.
10. Krach S, Hegel F, Frede B, et al. Can machine think? Interaction and perspective taking with robots investigated via fMR. *PLoS One* 2008; 3: e2597. DOI:10.1371/journal.pone0002597
11. Leslie AM, Friedman O, German TP. Core mechanisms in »theory of mind«. *Trends in Cognitive Sciences* 2004; 8: 528–533.
12. Lissek S, Peters S, Fuchs N, et al. Cooperation and deception recruit different subsets of the theory- of- mind network. *PLoS One* 2008; 3: e2023. DOI:10.1371/journal.pone.0002023
13. Penn DC, Povinelli DJ. On the lack of evidence that non-human animals possess anything remotely resembling a »theory of mind«. *Phil Tans R Soc B* 2007; 362: 731–734.
14. Prior H, Schwarz A, Güntürkün O. Mirror-induced behavior in the Magpie (*Pica pica*): Evidence of Self-Recognition. *PLoS Biol* 2008; 6(8): e202. doi:10.1371/journal.pbio.0060202

15. Rilling JK, Sanfey AG, Aronson, JA, et al. The neural correlates of theory of mind within interpersonal interactions. *NeuroImage* 2004; 22: 1694–1703.
16. Saxe R, Carey S, Kahnwisher N. Understanding other minds: linking developmental psychology and functional neuroimaging. *Annu Rev Psychol* 2004; 55: 04.1–04.38.

Sebeuvědomování

Přehled

Pojem vědomí zahrnuje vědomí jako stav bdělosti, jako zkušenost a vědomí jako »mysl«, což je všechno, v co věříme, čeho se bojíme, zamýšlíme, očekáváme, po čem toužíme. Pojem sebeuvědomování znamená sebezpoznávání, dále vědomí o vědomí a sebeuvědomování jako znalost sama sebe.

Sebeuvědomování je vázáno na činnosti části globální intrinsické neuronální sítě lidského mozku, tzv. konektomu. Tvoří ji tyto uzle a jejich spoje: zadní cingulární kůra, precuneus, lobulus paracentralis, isthmus cingularis, okraje sulcus temporalis superior, dolní temenní kůra a horní temenní kůra. Intrinsická síť s věkem vyzrává. Činnost implicitní sítě ve změněných stavech vědomí a při volném rozhodování kolísá.

Lidé si jsou vědomí záměru svého pohybu lépe než samotného pohybu. Prokazuje to proslulý Libetův experiment (1983) i jeho novější podoby.

Nově objevená extrastriátová oblast pro tělo spolu s parietálními korovými oblastmi rozlišuje vlastní a cizí pohyby.

Na reprezentaci mentálního jáství se podílí parietální kůra, což dokládá i experiment s tvářovými morfami. Významné jsou v tomto ohledu zejména její části obsahující zrcadlové neurony.

Lidskou schopností je vytvářet záměry a buď je do akce převést, nebo nepřevést. Neuronální síť tvoří záměry o tom, co a jak vykonat, je v mediální frontální kůře. Kromě toho její činnost vstupuje do vědomí: jsem to »já«, kdo má nějaký záměr, vykoná ho nebo nevykoná.

Pojem **vědomí** má tři základní významy (Zeman, 2001; Koukolík, 2003):

1. *vědomí jako stav bdělosti*;
2. *vědomí jako zkušenost*. Jsme-li bdělí, to je vědomí v prvním významu, jsme si vědomí něčeho. V tomto slova smyslu jde o obsah zkušenosti okamžik za okamžikem;
3. *vědomí jako »mysl« (mind)* je všechno, v co věříme, čeho se bojíme, zamýšlíme, očekáváme, po čem toužíme.

Příklady pojmu vědomí ve významu 1–3:

1. Zraněný člověk upadl do bezvědomí.
2. Uvědomil jsem si, že jsem uvězněný v automobilu, který začíná hořet.
3. Jsem si vědom, že napínám vaši zvědavost.

Pojem **sebeuvědomování** má také několik významů:

1. *Sebeuvědomování jako sebepoznávání*. Děti začnou poznávat samy sebe v zrcadle ve věku kolem 18 měsíců, přibližně ve stejné době začnou užívat osobní jména. V zrcadle se poznávají šimpanzi, delfíni, sloni a straky (Prior et al., 2008).
2. *Sebeuvědomování jako vědomí o vědomí*. V tomto smyslu je sebeuvědomování součástí procesů mentalizace, o které pojednává stejnojmenná kapitola.
3. *Sebeuvědomování jako znalost sama sebe* v širokém, sociálním slova smyslu, vědomí sama sebe jako člena lidských skupin. V tomto smyslu se sebeuvědomování vyvíjí celý život.

Vědomí ve smyslu sebeuvědomování je osobní, jeho obsahy jsou krátkodobé, trvají od několik set milisekund do sekund, v průběhu delší doby se proměňují. V dané chvíli jsou obsahy vědomí jednotné.

Paměť umožňuje propojit obsahy současného vědomí s obsahy minulých vědomí.

Vědomí je výběrové, má své popředí a pozadí, jeho kapacita je v dané chvíli omezená. Po delší době je však počet obsahů vědomé zkušenosti nespočetný. K vědomí přispívají všechny smysly a všechny hlavní psychologické procesy, jako jsou emoce, pocity, myšlenky, paměť, představivost, plánování a rozhodování.

Většina vědomých stavů je *záměrných* (intencionálních), zaměřených na zevní svět.